24 اپريل 1848ع تي بمبئي جي گورنر جارج ڪلرڪ پاران سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻولي طور لاڳو ڪرڻ جو فيصلو

170 سال اڳ انگريزن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ کي مليل سرڪاري درجو

مختيار احمد ملاح

24 اپريل جو ڏينهن سنڌ جي تاريخ ۾ خاص طور سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ تمام وڏي اهميت رکي ٿو، جنهن جي اهميت کان گهڻا ماڻهو ناواقف آهن. هن ڏينهن تي سنڌ جي صدين جي تاريخ ۾ گهڻي عرصي کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ جي سرڪاري، تعليمي ۽ ڪاروباري ٻوليءَ جو درجو ڏنو ويو هو.

انگريزن 1843ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو ان کان اڳ ۽ سومرن جي دور کان وٺي ٽالپرن جي دور تائين فارسي سنڌ جي سرڪاري ٻولي هئي. سلطنت جي سرڪاري لکپڙهه فارسي ۾ ٿيندي هئي. انگريزن کان اڳ ميرصاحب، ڪلهوڙا ۽ سرڪاري ڪاغذ لکندا هئا. ايران مان فارسي شاعر گهرائي سنڌ ۾ انهن جي ذريعي فارسي ۾ لکيا ويندا هئا ... سرڪاري ٻولي طور فارسي استعمال ٿيندي هئي. قديم دور کان سڄي سنڌ جو تعليمي نظام فارسي ۽ عربي مدرسن ۾ هلندڙ هو.

چارلس نيپيئر سنڌ تي ساڍا ٽي سال حڪومت ڪئي. هن به 1845ع ۾ ملڪي معاملا هلائڻ لاءِ فارسي زبان جاري رکڻ جو فيصلو ڪيو. 1847ع ۾ هو پنهنجي عهدي تان رخصت ٿيو ۽ برطانيا روانو ٿي ويو. هن جي روانگيءَ سان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ سان ملائي ڇڏيو. سنڌ جي صوبائي حيثيت ختم ٿي ۽ سنڌ لاءِ ڪمشنر مقرر ٿيو. جيڪو سنڌ ۽ انتظامي معاملن کي هلائيندو هو. ان ڪري سنڌ جو پهريون ڪمشنر مسٽر پرنگل کي مقرر ڪيو ويو. هن جي اچڻ سان سنڌ ۽ سنڌيءَ کي سرڪاري ٻولي جو درجو ڏيڻ جي هلچل شروع ٿي وئي. جنهن جا سبب مختصر طور هيٺ آهن:

1. انگريز آفيسرن جون سنڌي ٻوليءَ لکڻ ۾ دلچسپي

18 هين ۽ 19 هين صدين جي سنڌ جي اقتصادي اهميت کي سمجهندي برطانيا پنهنجا آفيسر موڪلي سنڌ جي سياسي، سماجي، ثقافتي، اقتصادي ۽ تاريخي حالتن تي تحقيق شروع ڪئي. انگريز فوجي آفيسرن جي تربيت ۽ تحقيق ڪرڻ جي سڳا خاص طور شامل هوندي هئي. اهو ئي سبب آهي جو ڪيترن انگريز فوجي آفيسرن سنڌ جي مختلف پهلوئن تي عملي طور تحقيق ڪئي هئي. جيڪا تحقيق هو رپورٽن جي صورت ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ۽ برطانيا جي حڪومت کي پيش ڪندا هئا. انگريزن جي فتح جو مقصد اهو هو ته هو انهن رياستن جي مقامي ماڻهن جون ٻوليون سکندا هئا ۽ انهن جي رهڻ ڪهڻ جي معلومات وٺندا هئا. اڄ به پوري هندستان ۽ معياري ۽ مستند تاريخ جا حوالا انهن انگريز فوجي آفيسرن جي تحقيق مان کيا ويندا آهن.

انهن مان هڪ ڳالهه اها به سنڌي ٻوليءَ جا اوائلي گرامر به انگريزن لکيا. سنڌي ٻوليءَ جون اوائلي لغتون به انگريزن تيار ڪيون. ان طرح سنڌي ٻوليءَ جي هن شعبي بابت اوائلي ڪم به انگريزن ڪيا. سنڌي کي سڀ کان پهريون رياستي ٻوليءَ جو درجو به انگريزن ڏنو. سنڌي رسم الخط تي ڪم به هنن ڪيو. وليم ارسڪائين 1796ع کان 1810ع دوران انگريز آفيسرن جا دستاويز جمع ڪيا جن ۾ هندستان جي مختلف ٻولين ۾ مڙهيل سنڌي، ڪڇي، پنجابي، ملتاني ۽ ٻين ٻولين جا مختصر ذخيرا ۽ الف - ب موجود آهن.

هينري ايسٽوڪ پوٽنگر پنهنجي سير ۽ سفر لاءِ جيڪا رپورٽ تيار ڪئي انگريز سرڪار کي پيش ڪئي. ان ۾ هن سنڌي لفظن جي مختصر لسٽ ڏني آهي. هيءَ سنڌي لفظن جو پهريون ذخيرو آهي. ولهم هينري وٿين "سنڌي ٻوليءَ جو گرامر" انگريزي زبان ۾ لکيو. اهو ڪتاب سال 1836ع ۾ بمبئي مان انگريز سرڪار شايع ڪيو. هندستان جي ٻين ٻولين ۽ لفظن جي هڪ لغت لکي. جنهن ۾ سنڌي ٻولي جا لفظ شامل هئا. ڪئپٽن ايڊورڊ ايسٽ ويڪ 1843ع ۾ ...

Vocabulary of Sindhi Language

جيتوڻيڪ انگريزن جي دور ۾ سنڌ اندر لغت لکڻ جي رجحان ۽ اهتمام ٿيو ۽ سلسلو ان کان اڳ شروع ٿيو. جنهن ۾ انگريز عملدارن کي سنڌي ٻولي سکڻ ۽ سمجهڻ ۾ مدد حاصل ڪرڻ لاءِ "سنڌي–انگريزي" ۽ "انگريزي–سنڌي" لغتون لکيون ويون. سڀ کان پهريان جيڪا لغت سامهون آئي اها ڪئپٽن جارج اسٽيڪ جي لکيل "انگريزي – سنڌي لغت" آهي. جيڪا بمبئي مان 1849ع ۾ شايع ٿي. سنڌي ٻوليءَ ۽ گرامر تي هن جو ڪتاب "سنڌي گرامر" به 1849ع ۾ بمبئي مان شايع ٿيو. اهو ڪم بعد ۾ به جاري رهيو.

2. سرڪاري تعليمي حڪمت عملي

هي اهو دور هو جڏهن هندستان جي انگريز سرڪار مرڪزي طور تي سڄي سلطنت ۾ اعلان ڪري رهي هئي ته برصغير ۾ مغربي علم سيکاريو ويندو ۽ مقامي زبانن کي استعمال ڪيو ويندو. هن سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري درجي ڏيڻ لاءِ تعليمي ساڌن لاءِ ميڪالي جي پرستش ڪئي. هندستان ۾ تعليمي پاليسي تيار ڪئي جن انگريزن کي متاثر ڪيو. لارڊ ميڪالي 1835ع ۾ هندستان ۾ تعليم جو منصوبو پيش ڪيو ته عربي ۽ فارسي زبانن جي جاءِ تي انگريزي تعليم ڏني وڃي. مقامي ماڻهن کي ملازم (ڪلارڪ) بڻايو وڃي، جيڪي رنگ ۽ نسل ۾ هندستاني ۽ ذهني ۽ روحاني طور برطانوي هجن.

"ميڪالي جي منٽ" (MACAULAY'S MINUTE)

حڪمرانن طرفان منظور ڪيا ويا ۽ انگريزي ۽ مقامي ٻولين جي ترويج جي لاءِ حڪمت عملي تيار ڪئي وئي. هو انگريز سرڪار پنهنجي ان مقصد ۽ مفاد لاءِ هن ڳالهه کي ڏٺو ته هو رعيت جي ثقافت ۽ ٻولين کي اهميت ڏئي. قديم تعليمي نظام، ثقافت ۽ تهذيب کان پري ڪري سنڌ کي غلاميءَ ڏانهن ڌڪيو ويو.

3. ناقص سرڪاري نظام

انگريز جڏهن سنڌ ۾ آيا ته هنن مقامي ماڻهن جي ضرورتن مطابق ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. سنڌ جا ماڻهو سنڌي ٻولي ڳالهائيندا ۽ لکندا هئا. فارسي ٻوليءَ ۾ سرڪاري ڪم هلندڙ هو. انگريزن کي فارسي ۽ سنڌي ٻنهي ٻولين جي ڄاڻ نه هجڻ ڪري مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو پيو. درٻار جي خط و ڪتابت ۽ سرڪاري ڪم فارسي ۾ ٿيندو هو. ان کان سواءِ سرڪاري ڪاغذن تي عربي ۽ فارسي جا لفظ هوندا هئا. سرڪاري خط (Official letters) انهن جي سامهون پيش ڪيا ويندا هئا ۽ سرڪاري حڪم جاري ڪيا ويندا هئا. انهن جا ترجما ڪرايا ويندا هئا. انگريز عملدارن ۽ مقامي ماڻهن جي وچ ۾ ٻوليءَ جي رڪاوٽ هئي. ان ڪري سرڪاري ڪم جي رفتار سست ٿي وئي ۽ انتظامي معاملن ۾ مشڪلاتون پيدا ٿيون.

انگريزن جي سلطنت جي نظام ۾ سنڌ جي ماڻهن جي ٻولي سنڌي هئي. سرڪاري لکپڙهه فارسي ۾ هلندڙ هئي. انگريزن کي ان نظام کي هلائڻ ۾ ڏکيائي محسوس ٿي. سرڪاري دفترن ۾ فارسي ۽ سنڌي ٻنهي جو استعمال هو ۽ انگريز آفيسرن کي ان جي ڄاڻ نه هئي.

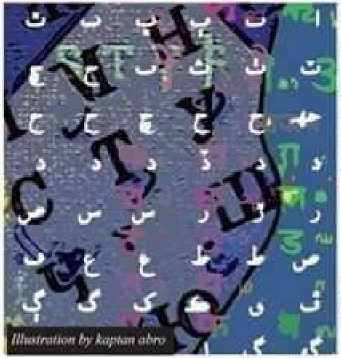
Illustration by kaptan abro

انگريزي ۽ ترجمو ڪري ڏنا ويندا هئا. ثبوتي ۽ وقت جو زيان، انصاف ۾ رڪاوٽ ۽ غلط فيصلا ۽ غلط ترجما وغيره عام هوندا هئا.

4. ڪئپٽن جارج اسٽيڪ جو ڪردار

ڪئپٽن جارج اسٽيڪ هڪ عالم، اديب ۽ ماهر لسانيات هو. هو سرڪاري ڪميشن تان معطل ٿي ويو. ان وقت آفيسرن ۾ سنڌي ٻولي سکڻ جي خواهش هئي. هن سنڌي زبان کي سکيو ۽ گرامر ۽ لغت جا ڪتاب لکي پنهنجي آفيسرن کي حيران ڪري ڇڏيو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي اهميت ڏانهن ڌيان ڇڪايو. ڪئپٽن جارج اسٽيڪ 1845ع کان سنڌي گرامر ۽ ڊڪشنري تي ڪم ڪري رهيو هو. هن بمبئي سرڪار کي خط لکي سنڌي ٻوليءَ جي اهميت کان آگاهه ڪيو. فيبروري 1848ع ۾ بمبئي جو گورنر جارج ڪلارڪ سنڌ آيو هو. ڪئپٽن جارج اسٽيڪ پنهنجا لکيل ڪتاب ڏيکاريا ۽ سنڌي ٻوليءَ جي اهميت بيان ڪئي. هن سنڌي ۾ چار ڪتاب لکيا:

1. English and Sindhi Dictionary (1849)
2. Grammar of Sindhi Language (1849)
3. Gospel of Saint Matthews (1850)
4. Sindhi and English Dictionary (1855)

جارج اسٽيڪ پنهنجي ڪتابن جي اشاعت جي سلسلي ۾ مسلسل سرڪار سان لکپڙهه ڪندو رهيو ۽ کين سنڌي زبان جي اهميت ۽ سنڌي الف-ب جي غير موجودگي بابت آگاهه ڪندو رهيو.

1847ع ۾ انگريزن سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ سان ملائي ڇڏيو. هن جو انتظام ڪمشنر هلائڻ لڳو. جنهن جي پهرين ڪمشنر آر. ڪي. پرنگل سول سروس جو ماڻهو هو. ان ڪري هن دفتري معاملن کي سڌارڻ ۽ عدالتي اصلاحي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پرنگل سنڌي ماڻهن ۽ انگريز حڪمرانن لاءِ فارسي زبان ۽ نظام هلائڻ جي سنڌ ۾ انتظامي، تعليمي، سماجي ٻولي ۽ ٻين معاملن جو جائزو ورتو. 1847ع ۾ سنڌ جي ڪلڪٽر سنڌي زبان جي سلسلي ۾ تفصيلي رپورٽ ڏني. بمبئي حڪومت کي سفارش ڪئي ته سنڌ ۾ تعليمي ادارا کوليا وڃن ۽ سنڌي زبان کي سرڪاري ٻولي جو درجو ڏنو وڃي ته جيئن آفيسر آساني سان سنڌي زبان جو امتحان پاس ڪري سگهن.

5. جارج ڪلرڪ جو حڪم نامو

سر جارج رسل ڪلارڪ (1800 - 1889ع) برطانوي سول سرونٽ هو. بمبئي جو گورنر رهيو. هندستاني ٻولين جي واڌاري ۽ اهميت کان واقف هو. هن مسٽر پرنگل جي سفارش تي غور ڪيو ۽ ڪئپٽن جارج اسٽيڪ جي ڊڪشنري جي اشاعت جي منظوري ڏني. 24 اپريل 1848ع تي بمبئي جي گورنر جارج ڪلارڪ مسٽر پرنگل جي سفارش تي هيٺيان اعلان ڪيا:

- اسان کي گهرجي ته اسان سرڪاري ڪاروبار لاءِ مقامي ٻولي (سنڌي) کي متعارف ڪرايون. مونکي سمجهه ۾ نٿو اچي ته اسان جا رعيت ۽ انصاف ڪاري جا آفيسر (جاڳي سنڌ) ڪٿان ۽ ڪهڙين مرحلن ڪهڙي زبان سکن. فارسي يا انگريزي جهڙي هڪ اهڙي ٻولي، جيڪا انهن لاءِ نئين هجي، سکڻ جي ضرورت آهي ته سنڌي زبان جو امتحان پاس ڪرڻ ضروري ٿيندو.
- ان سمجهه ٿي ته سنڌي امتحان جي تياري ۽ گرامر ۽ ڊڪشنري جي اشاعت ۾ مدد ٿيندي. ان لاءِ مان ڪئپٽن اسٽيڪ کي اشاعت جي اجازت ڏيان ٿو.
- ڪمشنر سنڌ جي تعليم جي واڌاري جي سلسلي ۾ تجويز ڪيل سفارشن جيڪي اسان ٻين صوبن ۾ سرڪاري سطح تي لاڳو ڪيا آهن ان ۾ ڪجهه شڪ نه آهي ته سنڌي سلاح سمجهاڻي وارو آهي ... مقامي ٻولين جي ٻاري ۽ ... مقامي ٻولي ۽ تياري ڪري ... تعليمي ادارن ۾ ... اڳتي جي ڳالهه ڪري ...

بمبئي سرڪار سنڌيءَ کي سرڪاري ٻولي طور نافذ ڪري ڇڏيو پر اهو سڄو سرڪاري سرشتو هلائڻ لاءِ ڪهڙو رسم الخط هئڻ گهرجي؛ اهو مسئلو ڏهن سالن تائين حل نه ٿي سگهيو. مسٽر پرنگل، مسٽر بارٽل فريئر، مسٽر ايلس ۽ ٻيا ڪيترائي عملدار اهو مسئلو حل ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهيا. آخرڪار 8 ڊسمبر 1852ع تي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي عملدارن پنهنجو فيصلو بمبئي حڪومت کي موڪلي ڏنو، جنهن ۾ لکيو ته: "اسان گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ عربي خط اختيار ڪرڻ جي مؤقف جي حمايت ڪيون ٿا."

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن جي منظوري ملڻ کان پوءِ آخرڪار 1853ع ۾ سنڌ سرڪار اهڙي ئي عربي سنڌي الف-ب جوڙائي، جنهن کي 1853ع ۾ سرڪاري طور منظور ڪيو ويو. اسڪولن، آفيسن، عدالتن، پوليس ۽ ٻين کاتن سميت سڄي سرڪاري ڪاروبار ۾ نافذ ڪيو ويو. پر عربي سنڌيءَ جي سرڪاري طور رائج ٿيڻ سان حڪمرانن کي سرڪاري سرپرستي ۽ سرڪاري طور رائج ڪرڻ وارو بحث ختم نه ٿيو، اهو بعد ۾ به جاري رهيو. ■

بمبئي سرڪار سنڌيءَ کي سرڪاري ٻوليءَ طور نافذ ڪري ڇڏيو پر اهو سڄو سرڪاري سرشتو هلائڻ لاءِ ڪهڙو رسم الخط هئڻ گهرجي؛ اهو مسئلو ڏهن سالن تائين حل نه ٿي سگهيو. مسٽر پرنگل، مسٽر بارٽل فريئر، مسٽر ايلس ۽ ٻيا ڪيترائي عملدار اهو مسئلو حل ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهيا. آخرڪار 8 ڊسمبر 1852ع تي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي عملدارن پنهنجو فيصلو بمبئي حڪومت کي موڪلي ڏنو، جنهن لکيو ته: "اسان گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ عربي خط اختيار ڪرڻ جي مؤقف جي حمايت ڪيون ٿا."